

Moord & doodslag

Moord &

IN DRIE EEUWEN RECHTSGESCHIEDENIS

doodslag

FRANS THUIJS

© 2020 Frans Thuijs | uitgeverij Noordboek

Redactie Baukje Zijlstra

Omslagontwerp en boekverzorging Sander Pinkse Boekproductie

Druk Wilco, Meppel

Afbeelding omslag: *Galgenveld aan de rand van de Volewijk*, 1664, Anthonie van Borssom (1631–1677), Rijksmuseum (zie ook pagina 272).

Afbeeldingen: Beeldbank Stadsarchief Amsterdam (van sommige illustraties is een detail weergegeven); de overige illustraties zijn afkomstig uit de in de bijschriften vermelde bronnen.

ISBN 978 90 5615 615 2

NUR 693

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

Inhoud

Inleiding 7

Kleine criminaliteit 11

Geweldpleging en mishandeling 52

Moord en doodslag 78

Moord of manslag 79

Kindermoord 135

Zedenzaken 156

De Politieke Ordonnantiën 156

Ontucht, echtbreuk en de trouwbelofte 160

Prostitutie 163

Aanranding en verkrachting 185

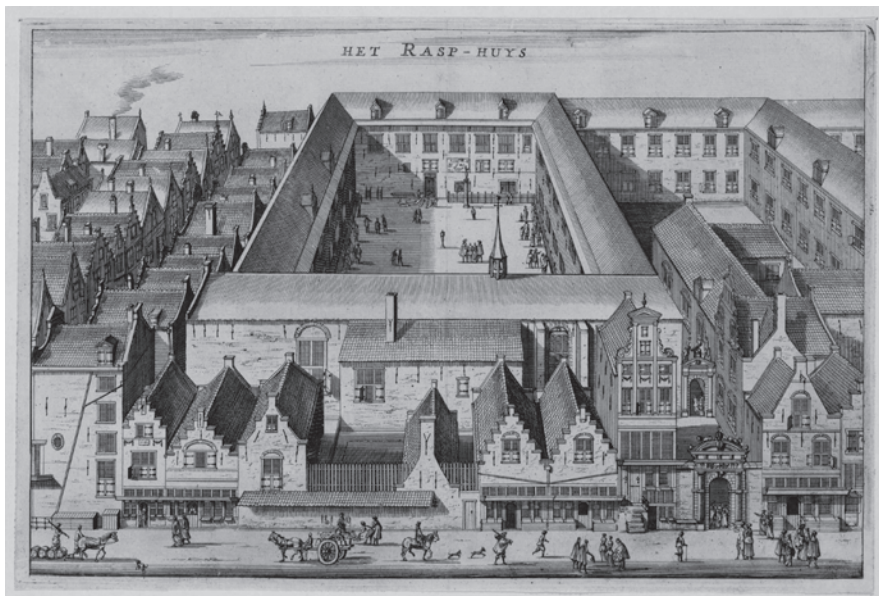
Kindermisbruik 202

Godslasteringen 220

Hekserij 220

Gewetensvrijheid 245

Noten 264

Twee vroegmoderne strafinrichtingen:
Het rasphuis uit 1596 aan de Heiligenweg 1663, anoniem
Het Aalmoezeniershuis uit 1613 aan het Singel ± 1660, anoniem

Inleiding

Geschiedenis is fascinerend. We kijken met trots of afschuw, of beide, naar het verleden. Archieven zijn plaatsen waar we als het ware toegang hebben tot de historie. Het lezen van gerechtelijke stukken of oude handschriften maken het toenmalige tastbaar: dit is wat iemand drie-, vier- of vijfhonderd jaar geleden heeft gedaan, wat is opgeschreven of welke visie daarop is losgelaten. Al lezend, of nog sterker als er een moeizame transcriptie moet worden gemaakt, herbeleef je wat in grauwgrijze inkt aan geschept papier of perkament is toevertrouwd. Waarom werd dat gedaan? Hoe past dat in het tijdsbeeld toen en nu? Eenmaal gevangen in het web van het rechtshistorische archief, is er geen weg terug: het kan niet bij één zaak blijven, het een is nog boeiender dan het ander, steeds meer zaken worden gereserveerd om nader te bestuderen.

Gelukkig maakt het huidige automatiseringsproces het mogelijk om daaruit te selecteren. Het digitaliseren van documenten heeft echter ook een keerzijde. We moeten het doen met een vlak scherm. De reuk van het papier is weg. Het voorzichtig terugvouwen van een ezelsoor is niet mogelijk en de onderliggende tekst blijft dus verborgen. Heel voorzichtig met de wijsvinger over het papier de handtekening ‘voelen’ van Guillaume de Nassau (nee, niet Willem van Oranje) is er niet meer bij. Dat is natuurlijk niet helemaal waar, want al naar gelang het belang, de handigheid en de diplomatie van de onderzoeker, én het willige oor van de archiefmedewerker, is het vaak nog mogelijk om originelen op tafel te krijgen. Dat neemt niet weg dat in het algemeen de historische sensatie nu door de schrijver van het verhaal moet worden opgeroepen.

Dit boek bevat de neerslag van zo’n driehonderd jaar moord, doodslag, geweld en andere narigheid, zoals die terug te vinden is in het Stadsarchief van Amsterdam. Was de wereld destijds anders dan nu? Niet echt wat dit betreft. Het was wel een veel ruwere maatschappij, met grote ongelijkheid. Voor driekwart van de bevolking was het iedere

dag een gevecht om het bestaan. Daar kwam gemakkelijk geweld aan te pas, vaak met fatale gevolgen. De gewone man had niet veel te vertellen, maar dat betekende niet dat hij zich alles liet welgevallen: de straat had wel degelijk een mening en liet die ook horen. Het optreden en de hardheid van de justitie was een afspiegeling van die samenleving, zowel in individuele criminele zaken als bij collectieve manifestaties. De archieven leveren dan ook bonte taferelen op.

Het was echter niet zo dat de rechtspraak alleen maar werd beheerst door wreedheid, zoals veel vertellingen en donkere kelders met museale verschrikkingen ons willen doen geloven. Het *Galgenveld aan de rand van de Volewijk* van Anthonie van Borssom, waarop vijf stoffelijke overschotten op het galgenveld aan de overkant van het IJ te zien zijn, is min of meer bepalend voor het beeld dat velen hebben van de strafrechtspraak in het verleden: gruwelijk en nauwelijks meer omvattend dan galg en rad. Zo droevig was de werkelijkheid niet. Het aantal doodstraffen in drie eeuwen, van begin zestiende tot begin negentiende eeuw, is alleen bij benadering vast te stellen, maar dan nog komen we uit op zeker niet meer dan duizend en het definitieve einde van de veroordeelden was lang niet altijd de Volewijk. Ja, er was ongelijkheid in het recht en het ging er niet altijd fijntjes aan toe, maar we mogen ook niet uitgaan van ongebreidelde willekeur.

Op ruim 60.000 verdachten in voorlopige hechtenis die kunnen worden teruggevonden, na schoning op dubbeltellingen, toegevoegde namen, identiteitswisselingen, misspelling van namen en recidive die hebben geleid tot één vonnis, is hooguit duizend doodstraffen cijfermatig gezien niet veel. Nog een paar gegevens zijn interessant: 66 procent van alle verdachten was vreemdeling, waarvan 27,5 uit de Republiek en dus 38,5 van elders in de wereld; van allen was 65 procent man en dus 35 procent vrouw. De aantallen vreemdelingen en vrouwen wijken behoorlijk af van de huidige statistieken.

Cijfers mogen dan – al of niet met marges – interessant zijn, maar van veel meer belang is wat hierachter schuilt, niet alleen het verhaal van hen die ter dood werden veroordeeld, maar ook van zovelen die om meer of minder belangrijke zaken voor het gerecht kwamen. Uit de ruim 23.000 door mij gearchiveerde strafzaken is een primaire selectie gemaakt van 1376 zaken die mogelijk interessant zijn. Binnen die hoeveelheid is er zoveel documentatie, dat de keuze daaruit toch enigszins een slag in de lucht is. Van ten minste meer dan driehonderd gevallen valt in ieder geval veel te vertellen, maar in dit boek komt het tot ruim

zeventig vertellingen, soms in enkele woorden, in andere gevallen in een uitgebreid verhaal.

De Amsterdamse gerechtelijke stukken gaan terug tot het begin van de zestiende eeuw. De keurboeken vanaf 1492, de justitieboeken vanaf 1524 en de sententieboeken vanaf het begin van de achttiende eeuw bevatten al naar gelang het belang van een zaak een extract of een volledig vonnis, maar niet van alle zaken en nooit met de vermelding van de overwegingen die aan een uitspraak ten grondslag lagen. De confessieboeken vanaf 1534 zijn kopieën van de originele verslagen, met vaak niet meer dan heel korte samenvattingen van de ondervragingen van verdachten in voorlopige hechtenis. Ook hiervoor geldt: als de zaak gewichtig genoeg was, zijn er uitgebreidere weergaven en vanaf de latere zeventiende eeuw korte aantekeningen van de vonnissen. De optekeningen zijn vaak incompleet, de boeken zelf ook. Later in de achttiende eeuw lijken verhoren meer naar de letter te zijn gekopieerd, met toevoegingen van rechtsgeleerde adviezen en vonnisoverwegingen die afzonderlijk zijn gearchiveerd. Al deze stukken samen zijn de bronnen waaraan dit boek is ontleend, naast ondersteunende archivalia van elders, handschriften en literatuur uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, en bespiegelingen van historieschrijvers.

Ruim driekwart van alle zaken in de confessieboeken, de omvangrijkste en belangrijkste bron, heeft maar weinig om het lijf. Een keuze uit de resterende hoeveelheid op basis van de aard van de delicten, naast omvang en inhoud van het archiefmateriaal, brengt ons in contact met zo'n dertienhonderd personen. Een selectie gebaseerd op het delict levert een beeld op van de samenleving destijds. Als de rechtspraak een spiegel is van de samenleving in een stad als Amsterdam, in hoeverre wijkt die samenleving dan af van de onze? Afgezien van de grote ongelijkheid, waar zoveel narigheid uit voortkwam, is niet alles, maar wel erg veel herkenbaar.

Toch is het niet meer dan een greep uit een enorme hoeveelheid materiaal, waarmee dat beeld van de samenleving destijds wordt gegeven. Voor een groot deel betreft dit de zelfkant, al gaat het niet alleen over misdragingen van die groep. In al die zaken nemen de betrokkenen ons als het ware bij de hand en voeren ons de gehele stad door: langs grachten, pleinen, straten, stegen en gangen. Veel is veranderd, maar ook veel is nog hetzelfde: uiteindelijk zijn zowel de stad als de samenleving vaak minder veranderd dan gedacht.

Twee vroegmoderne strafinrichtingen:

Het Willige Werkhuis aan de IJ-gracht van 1666, Jan de Beijer (1703-1780) 1757
 Het Nieuwe Werkhuis op het Weesperveld van 1782, Pierre Fouquet (1729-1800)

Kleine criminaliteit

Jacobus Koning (1770–1832) blikte in 1828 met zijn *Geschiedkundige aantekeningen betreffende de lijfstraffelijke regtsoefening*¹ terug op de rechtspleging vóór de ingrijpende wijzigingen, toen bijvoorbeeld nog niet bij wet was geregeld wat strafbaar en strafwaardig was, toen de verdachte geen recht had op juridische bijstand en toen een bekentenis op de pijnbank nog als bewijsmiddel werd gehanteerd. In 1809 werd het *Crimineel Wetboek* ingevoerd, in 1811 weer vervangen door de *Code Pénal* en de *Code d'instruction Criminelle*. Het *Nederlandse Wetboek van Strafvordering* kwam pas tot stand in 1838 en dat van Strafrecht in 1886.

De negentiende-eeuwers zijn er in het algemeen sterk in om de zeventiende en achttiende eeuw te kapittelen. Daarop vormde Koning geen uitzondering. Hij schreef bijvoorbeeld:

*‘Wij vinden in de zoo beruchte Tryn Pieters, alias Tryn van Hamburg, een voorbeeld tot welk eene ontzettende laagte de mensch kan zinken, wanneer hij onbeteugeld op het pad des verderfs voortholt en tevens een bewijs van het onvolledige en ondoelmatige van zoodanige strafwetten, die zich hoofdzakelijk alleen schijnen te bepalen tot het tuchteren van den overtreder, zonder te gelijkertijd tot deszelfs verbetering voor het vervolg, zoo veel mogelijk, mede te werken.’*²

Voor hem was Trijn hét schoolvoorbeeld van verdorvenheid; daarnaast was het optreden van de justitie tegen haar illustratief voor het falende vroegmoderne rechtssysteem.

Weer twee eeuwen later is het oordeel over de tijd van Koning ook niet mals. Lijfstraffen werden met de Franse wetgeving afgeschaft, met uitzondering van de doodstraf, die bleef tot 1870. Voor lijfstraffen kwam eenzame opsluiting in de plaats met alleen de Bijbel als verstrooiing. Die mentale wreedheid leidde tot krankzinnigheid en zelfmoord. Het

behandelen van psychisch gestoorden en resocialisering zou nog heel lang op zich laten wachten.

Verbetering van de leefomstandigheden voor de grote massa stond nog in de kinderschoenen. De Maatschappij van Weldadigheid van Johannes van den Bosch (1780–1844), waar Koning naar lijkt te verwijzen, was op 29 oktober 1818 van start gegaan. Het doel was verbetering van het uitzicht voor verpauperde gezinnen in de overvolle steden, door in landbouwkoloniën te leren als boer een eigen bestaan op te bouwen. In aanvang ging het in deze zogenoemde Koloniën van Weldadigheid ook niet over resocialisering van criminelen, dat kwam pas later. Toen het eenmaal zover was, was dit nobele initiatief eenzelfde lot beschoren als de werkinrichtingen van Dirk Volkertsz. Coornhert (1522–1590) in de zestiende eeuw. Het in 1596 opgerichte rasphuis aan de Heiligenweg, gevolgd door het spinhuis in 1597 aan de Oudezijds Achterburgwal, waren plaatsen waar de gedetineerden werden geacht te leren om door arbeid hun brood te verdienen, ongeacht of er werk, laat staan behoorlijk betaald werk was. Al heel spoedig werden de instellingen ordinaire gevangnissen waar niemand beter van werd.

Voor het armoedeprobleem en het afzakken naar de zelfkant was er geen oplossing, niet voor of ten tijde van Jacobus Koning, en ook lang daarna nog niet. In het gehele tijdvak van het ancien regime bleef de ‘oplossing’ in ieder geval steken bij stelen of sterven, gevangen of gehangen.

1566 → *Zes hoenderen gesteecken hebben gehadt in een sac*

Voor Jacobus Koning stond Trijn Pieters centraal en aan het begin van alle narigheid. De titel van zijn boek verwijst wel naar de zestiende eeuw, maar die slaat hij gemakshalve vrijwel over. Dat is onjuist, want ook toen was het al mis, zeker in kringen van vreemdelingen zonder emploi.

Vrij algemeen wordt aangenomen dat de massamigratie naar Amsterdam een aanvang nam na de Alteratie in 1578, toen de stad zich herenigde met de andere Hollandse steden in de opstand tegen Spanje. Dat is in zoverre juist dat na die overgang het aantal inwoners met tienduizenden en meer per jaar toenam, maar in het midden van de zestiende eeuw was de trek van vreemdelingen ook al groot. Bronnen om hier gedetailleerd onderzoek naar te doen zijn schaars. Alleen gerech-

telijke stukken uit die tijd met vermelding van plaats van herkomst van verdachten, hun leeftijd en bezigheden spreken hier duidelijke taal. Er was een opmerkelijke vertegenwoordiging uit Friesland, meer dan uit welk ander gewest van de Nederlanden of het toenmalige buitenland ook. In de tweede helft van de zestiende eeuw kwamen migranten uit de Zuidelijke Nederlanden en vooral de Noordzeekustgebieden tot zover als Jutland en Noorwegen in beeld. Het waren in die jaren vooral jonge mannen. Pas tegen het einde van die eeuw volgden meisjes en jonge vrouwen in de migrantenstroom, maar dat is een verhaal apart.

De verscheidenheid aan beroepen waarvan in de boeken melding wordt gemaakt in die tijd is groot, maar weinig gerelateerd aan de scheepvaart, zoals later het geval zou zijn. Hierbij moet wel in acht worden genomen dat de opgave van een ambacht vaak een dekmantel was. Dat was toen en dat zou zo blijven, want voor het gerecht was het gebrek aan een behoorlijke broodwinning geen aanbeveling. Een gefantaseerde bezigheid was beter dan geen, zeker als het verlaten van de geboortegrond niet vrijwillig was.

Dat laatste is in elk geval van toepassing op vader en zoon Jan en Arent Jansz uit Buitenpost bij Dokkum. Zij waren omstreeks 1562 uit Friesland vertrokken en kwamen via de nodige omzwervingen op het Jan Hansenpad terecht, buiten de stadsomwalling, nu ter hoogte van de Lauriergracht. Na de Derde Uitleg van Amsterdam (1613–1625) bleef het Jan Hansenpad tot de Kostverlorenvaart bestaan. Het was een van die paden die we geregeld in de gerechtelijke stukken tegenkomen.

Tot in de tweede helft van de zestiende eeuw was Amsterdam ommuurd langs ruwweg de huidige Singel, de Kloveniersburgwal en de Geldersekade, zoals door Cornelis Anthonisz (1505–1553) in 1544 afgebeeld. Daarna waren er wel enige aanpassingen, maar de eerstvolgende echte vergrotingen kwamen in 1585 en 1593, bekend als de Eerste en Tweede Uitleg. Aan de ene zijde werd de stad eerst vergroot tot de Herengracht en aan de andere zijde tot de Zwanenburgwal en de Oude Schans, gevolgd – voornamelijk aan de oostzijde – door aanleg van de eilanden Vlooienburg, Marken, Uilenburg en Rapenburg, zoals te zien is op de kaarten van Pieter Bast (1550–1605) van 1585 en 1599. Daarna was er vanaf 1612 de Derde Uitleg, *'Het nieuwe werck'*, van de Herengracht tot en met de Jordaan, vooralsnog begrensd door de Leidsegracht, op de kaart gezet door Balthasar Florisz van Berckerode (1591–1645)

in 1625. Naar het ontwerp van Daniel Stalpaert (1615–1676) van 1648 werd de stad met de Vierde Uitleg vanaf de Leidsegracht en oostelijk van de Amstel in de befaamde halve cirkel voltooid.

Dat vader Jan, 62 jaar, landarbeider was, laat zich wel verklaren, maar het beroep van zoon Arent, 23 jaar, droogscheerder, is twijfelachtig. Het is onbekend of er in Buitenpost enige lakennijverheid was, een vereiste om het ambacht van het afwerken van fijngeweven wollen stof uit te kunnen oefenen. Waar vader Jan zich in Amsterdam mee bezighield is onbekend, maar Arent werkte voor hun fatale uitstapje als knecht in het leprozenhuis. Er is niet vermeld om welk leprozenhuis het hier ging.

Melaatsen werden oorspronkelijk ondergebracht in het St. Jorishof, in het begin van de zestiende eeuw nog buiten de Bentwijkerpoort, ter hoogte van de Olieslagerssteeg aan het Rokin. Later werd de kapel van dit hof bestemd tot kistenmakerspand, waar meubelmakers en schrijnwerkers hun producten aan de man brachten. Het bekendere leprozenhuis was buiten de tweede St. Anthoniespoort aan de toenmalige zeedijk. Daar gaat het hier waarschijnlijk over. In 1593 kwam dat huis binnen de stadsomwalling te liggen en werd het vervangen door het ommuurde gebouw dat, nadat de leprozen waren vertrokken, tot in de negentiende eeuw dienstdeed als proveniershuis, totdat dit in 1867 werd gesloopt. Proveniers waren voornamelijk oude mannen, die hier tegen betaling onderdak en verzorging vonden.

De zeedijk liep, afgezien van de vanouds bekende Zeedijk, vanaf de eerste St. Anthoniespoort via de St. Anthonies- en Jodenbreestraat en nu het Mr. Visserplein – waar toen de tweede St. Anthoniespoort stond – langs de huidige Plantage naar de Nieuwe Zeedijk, de Hoogte Kadijk, de Zeeburgerdijk en verder de Diemerzeedijk.

Op zondagavond 21 april 1566 vertrokken vader en zoon Jansz, ieder gewapend met een zak, naar Diemen. Dat was een flinke wandeling, de stad door, dan de zeedijk af, langs de Diemermeer – toen nog niet drooggemalen – naar Diemen. Ze wisten waar ze moesten zijn. Op het eerste adres stalen zij vijf kippen, op het volgende waren er zes het haasje en op het laatste adres konden ze er slechts één te pakken krijgen. Zij waren in het kippendievenvak bekwaam, want het spektakel vond in alle

stilte plaats. De buit werd keurig over twee zakken verdeeld. Er is niet vermeld of de dieren meteen de nek werd omgedraaid, wat wel zo veilig was midden in de nacht, of dat ze levend de zak in gingen, wat voor de verkoop eigenlijk wel geboden was. Jan en Arent wisten in ieder geval zonder problemen op maandagmorgen vroeg via de St. Anthoniespoort de stad weer in te komen, om vervolgens langs de omwalling en via de Regulierspoort de stad weer te verlaten, teneinde daar hun waar op de paden te slijten. Het is ook mogelijk, maar niet aannemelijk, dat zij met de levende have helemaal via Ouderkerk, de enige oeververbinding over de Amstel voor Amsterdam, rechtstreeks naar het westelijke buitengebied zijn gelopen.

Bij de verkoop ging het mis. Zij werden opgepakt en naar het stadshuis gebracht. Daar werd er geen geheim van gemaakt dat het gevogelte in Diemen was gestolen. Dat was op zich genoeg voor een veroordeling, maar ook toen was het al gebruikelijk om verder in het verleden van de delinquent te graven.

Van senior valt niet meer te vertellen dan dat hij vanwege zijn afwijkende gedrag in 1561 in Leeuwarden was gezeseld en voor eeuwig uit Friesland was verbannen. Wat er precies aan de hand was, kon niet worden achterhaald. Het archief van het Hof van Friesland bevat minder dan een handvol procesdossiers uit die tijd, en daar is dat van Jan niet bij.

Arent zat in 1561 of 1562 eveneens gevangen in Leeuwarden. Hijzelf was er vaag over en ook hier ontbreekt een vonnis. Wel komt naar voren dat hij en ene Egbert Egbertsen uit Nijega woorden hadden met Thijs Egbertsen uit Vredewold. De messen werden getrokken en het slot van het liedje was dat Thijs neerging en veertien dagen later overleed. Het mag zo zijn dat de zaak in Friesland toen nog met een 'zoen', een verzoening, kon worden beslecht, maar Arent was wijs genoeg om zich toch maar bij zijn vader te voegen.

Zij gingen aanvankelijk van het ene adres naar het andere. Dat was niet ongewoon. Zij verhuurden zich onder meer als sjouwer voor kooplieden op het Damrak, totdat Arent vast werk vond bij het leprozenhuis. Naderhand zal men niet erg blij zijn geweest met deze werknemer. Samen met ene Jan Janssen uit Oudega, met wie hij in Friesland ook al was opgetrokken, stal hij koperen vaatwerk en verkocht dat elders. Arent wist de weg, en nog voor het laatste akkefietje in Diemen klom hij 's nachts over de muur om bij zijn werkgever nog even vijf kippen te stelen.

In het vonnis van vader Jan wordt deze herinnerd aan zijn eerdere